

Андрій ОРЛЕАН,

професор кафедри процесуального керівництва та підтримання державного обвинувачення Національної академії прокуратури України, старший радник юстиції, кандидат юридичних наук, доцент

УДК 343.6

ОБМАН І ЗЛОВЖИВАННЯ ДОВІРОЮ ЯК ФОРМИ ВПЛИВУ НА ОСОБУ З МЕТОЮ ЇЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ

Конкретні факти вчинення злочинів, пов'язаних з експлуатацією людини, свідчать про те, що вплив на останню при їх вчиненні здійснюється в кількох основних формах. Людину умовляють, користуючись її скрутною соціальною ситуацією, або обманюють чи зловживають її довірою, або погрожують, або використовують її безпорадний стан, або застосовують непереборну фізичну силу. Набір із кількох основних варіантів впливу на людину застосовується і для її трудової, і для біологічної, і для сексуальної експлуатації. Розгляд системи форм такого впливу тісно пов'язаний зі способами вчинення злочину, що закладені в їх основу. Аналіз конкретних кримінально-правових норм, спрямованих на протидію експлуатації людини, вказує на те, що, незважаючи на закріплення законодавцем подібних способів як ознак основного та кваліфікованих складів різних злочинів, єдиного системного уніфікованого підходу до їх опису в законі дотримано далеко не завжди. Не уніфіковано й розуміння змісту та визначення конкретних способів вчинення злочину. Це призводить до неоднакового застосування оперативними працівниками, слідчими, прокурорами та суддями кримінально-правових норм.

Дослідженню обману або зловживання довірою як способів вчинення злочину приділяли увагу в своїх роботах Г.М. Анісімов, С.К. Бостан, С.М. Григор'єв, А.А. Жижиленко, С.М. Кочої, Г.А. Крігер, Б.С. Нікіфоров, М.І. Панов, Н.В. Павлова,

С.Ю. Романов та багато інших науковців. Водночас єдиного підходу до розуміння й визначення понять обману і зловживання довірою та їх співвідношення з іншими способами вчинення злочину доктриною не напрацьовано. Крім того, зазначені способи й досі не розглядались у структурі основних форм впливу на особу з метою її експлуатації.

Отже, вважаємо за доцільне, звернувшись до наявних наукових розробок, конкретних практичних прикладів та власних міркувань, охарактеризувати обман та зловживання довірою в структурі основних форм впливу на особу з метою її експлуатації. На наш погляд, дослідження зазначених питань буде корисним не лише для прирощування наукового знання, а й для оптимізації практичної діяльності правоохоронних органів.

Використання обману та зловживання довірою є найпоширенішими формами впливу на особу з метою її експлуатації. Близько 80% респондентів – представників правоохоронних органів (оперативні працівники, слідчі та прокурори) вказали на ці форми впливу на людину для її експлуатації як такі, що наявні, а ще 20% – як такі, що часто мають місце.

Слово «обман» в українських і російських словниках тлумачиться як свідоме введення кого-небудь в оману, неправда, неправдиві слова, вчинки, дії тощо, за допомогою яких умисно вводять в оману; неправда, яку видають за істину; хибне уявлення про що-небудь, омана; невідпо-

відність істині; те, чого немає насправді; брехня [1, 465; 2, 367–368; 3].

Враховуючи, що нас цікавить обман як форма впливу на людину, його доцільно розглядати в ракурсі дій, за допомогою яких особі повідомляють те, що не відповідає істині, хибну інформацію, вводять її в оману. Саме такий підхід до поняття обману характерний для кримінально-правових досліджень. Зокрема, Г.А. Крігер розглядав обман як навмисне перекручування або приховування істини з метою викликати помилку в особі [4, 245]. А.А. Жижиленко визначає обман як свідоме перекручування фактів з метою викликати у іншої особи хибне уявлення про них. Він зазначає, що той, хто перекручує відомі факти щодо іншої особи і викликає у неї неправильне уявлення про них, чинить обман, і, оскільки викликаний таким перекручуванням фактів стан помилки спонукає людину до тих або інших дій, то цей ефект набуває правового значення [5]. У подальших кримінологічних дослідженнях, присвячених обману, таке розуміння цього поняття зберігається. С.Ю. Романов зазначає, що обман полягає в умисному введенні в оману іншої особи або підтриманні вже наявного у неї оманливого уявлення шляхом передачі інформації, що не відповідає дійсності, або замовчування про різні факти, речі, явища тощо з метою схилити цю особу до певної поведінки [6, 26]. Для більш чіткого розуміння поняття обману, на наш погляд, було би правильним звернути увагу на ставлення винного до волі людини, котру він обманює. Описуючи обман, який використовується для шахрайства, Б.С. Нікіфоров наголошував на тому, що злочинний результат досягається переважно шляхом фальсифікації уявлення потерпілого про його справжній інтерес і, таким чином, шляхом фальсифікації відповідного волевиявлення потерпілого [7, 87]. Розвиваючи цю думку, слід пам'ятати про відмінність між волевиявленням і волею особи. Складно собі уявити ситуацію фальсифікації самого лише волевиявлення особи, в той час як спрямованість обману на фальсифікацію волі не викликає сумніву. Отже, обман як форма

впливу на людину спрямований насамперед на використання «сфальсифікованої» волі особи.

Отримання такої «сфальсифікованої» волі відбувається шляхом ненасильницького психічного впливу на людину, яка є предметом злочину. Щодо неї (людини) здійснюються інформаційні дії. Вони виявляються у протиправному впливі на її психіку. Такий вплив спрямований на передачу відповідної (у цьому випадку неправдивої) інформації. Винна особа має на меті викликати шляхом обману в іншої особи хибне уявлення щодо об'єктивних обставин та схилити її до певної поведінки. Наприклад, повідомляє людині неправдиву інформацію щодо можливості працевлаштування за кордоном, умов роботи, суми заробітку й можливості в будь-який час повернутися додому.

Досліджуючи обман як спосіб заволодіння чужим майном та особливості його заборони в римському праві, С.К. Бостан розглядає певний ланцюжок подій у розвитку причинно-наслідкового зв'язку між діями винного та злочинним результатом: «... обман, що здійснюється винним, – спричинена ним омана потерпілого – засновані на такій помилці дії потерпілого при передачі майна (права на майно) або дії, що не перешкодили винному у вилученні майна і привласненні його на свою користь або користь третіх осіб – злочинний результат у вигляді вилучення майна і звернення його винним на свою користь або користь третіх осіб» [8, 7]. Для експлуатації людини такий ланцюжок буде дещо подібним: обман, що здійснюється винним, – викликана ним омана потерпілого – засновані на такій помилці дії потерпілого (виконання роботи, надання сексуальних послуг тощо) чи його бездіяльність у виді, наприклад, неперешкодження вилученню органів. Такі дії потерпілого самостійно або в сукупності з діями винного обумовлюють порушення його (потерпілого) прав та свобод. Можлива також наявність злочинного результату у виді, наприклад, спричинення шкоди здоров'ю потерпілого. Вчинювані внаслідок обману дії особи є добровільними. На момент вчи-

нення особа не знає про їх невідповідність її істинним інтересам.

Усі способи обману поділяють на вербальні (словесні) і невербальні (сміслові жести, виразні рухи: міміка, пантоміма) [6, 41]. Для залучення людини до експлуатації характерним є вербальний спосіб передачі інформації.

Тривалий час найпоширеніші випадки залучення до трудової та сексуальної експлуатації вчинювались шляхом неправдивих обіцянок щодо працевлаштування за кордоном на привабливих умовах.

Як приклад трудової експлуатації, вчиненої шляхом обману, можна розглядати умисні спільні дії громадянина Польщі С. та громадянки України О., які шляхом розміщення оголошення про працевлаштування у газеті знайомились із громадянами України та пропонували їм роботу в Польщі з високою оплатою і на привабливих умовах. Ті, хто погоджувались на таке працевлаштування, писали заяви на ім'я громадянки О., яка видавала себе за представницю польського птахопереробного підприємства.

Про справжні умови праці, які не мали нічого спільного із запропонованими (14-годинний робочий день, неймовірні фізичні навантаження, робота зі шкідливими хімічними речовинами), громадяни дізнавались уже після того, як потрапляли на нелегальний птахопереробний завод. Можливості вільно виходити з території заводу вони не мали, як і грошей на повернення в Україну. Пропрацювавши на заводі майже місяць, потерпілі розуміли, що обіцяної оплати за роботу вони також не отримують. Після подальшої примусової експлуатації протягом кількох тижнів або місяців потерпілих відпускали, сплативши їм лише кошти на зворотню дорогу [9].

Сьогодні злочинці використовують більш завуальовані схеми та діють у такий спосіб, щоб максимально ускладнити можливість довести не лише факт експлуатації, а й наявність обману. Згідно з інформацією, оголошеною експертом медичного реабілітаційного центру Міжнародної організації з міграції І.П. Лисенко на спеціалізованому практичному семіна-

рі з питань протидії торгівлі людьми, до центру останнім часом звертаються жертви експлуатації, вчиненої з використанням дедалі більш вишуканих схем приховування злочинної діяльності. Зокрема, доволі часто застосовується схема, за якої особа, яка здійснює обман в Україні, максимально відірвана від виконання об'єктивної сторони злочину. Вона, наприклад, може лише вихвалитись перед потенційними жертвами заробленою в гарних умовах «купою грошей» та на їхнє прохання поділитись телефоном і адресою закордонного роботодавця. Отже, потерпілий сам звертається до свого експлуататора, розраховуючи на такі самі умови роботи. Оперативні працівники та слідчі підтверджують надзвичайну складність притягнення до кримінальної відповідальності винних, які застосовують такі схеми впливу на людину для її експлуатації.

Зважаючи на викладене, обман слід розглядати як ненасильницький психічний вплив на людину, котра є предметом злочину, пов'язаний із фальсифікацією її волі умисним введенням в оману або підтриманням уже наявного оманливого уявлення, вчинений з метою схилити особу до певної поведінки.

Розглянемо вплив на людину в формі зловживання довірою. У постанові Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності» зловживання довірою розглядається як недобросовісне використання довіри потерпілого. Проте такого тлумачення цього поняття явно недостатньо.

У кримінальному праві зловживання довірою розглядають як таке, що полягає у використанні особою у своїх інтересах впевненості, переконаності в її сумлінності, чесності, добропорядності іншої особи – довірителя, на шкоду останньому [10, 32]. Також зловживання довірою (на рівні родового поняття про нього) як спосіб вчинення злочину розглядається як використання наданих винному повноважень, зумовлених фактичними чи юридичними підставами й особливим характером відносин довіри на шкоду довірителю (і

третім особам) [11, 10]. Як бачимо, у першому визначенні йдеться про використання впевненості та переконаності потерпілого щодо позитивних якостей винного, в другому – зроблено акцент на використанні наданих повноважень. З одного боку, без впевненості та переконаності потерпілого не можна говорити про довіру, а з другого – без використання хоча б якихось повноважень немає сенсу говорити про зловживання. Тому перше з наведених визначень пояснює підґрунтя зловживання, натомість друге акцентує увагу і на його сутності. За таких умов, на наш погляд, правильним буде розглядати зловживання довірою як використання наданих унаслідок довіри винному повноважень, зумовлених фактичними чи юридичними підставами на шкоду довірителю (і третім особам).

Зловживання довірою нерідко вважають різновидом обману. Прихильники такого погляду стверджують, що цей різновид обману виявляється у свідомому використанні винним особливих, заснованих на довірі, фактичних або юридичних стосунків з особою. На їхню думку, має місце «обман у довірі» [12, 5; 13, 74]. Протилежний погляд, згідно з яким зловживання довірою є самостійною формою впливу на особу, також має багато прихильників [11, 10; 14, 129; 15, 130; 16, 176; 17, 12]. Зокрема, Г.М. Анісімов наголошує на тому, що «підставою розмежування зловживання довірою й обману слугують об'єктивні та суб'єктивні ознаки. При обмані потерпілий вводиться в оману тим, хто обманює, або вона підтримується ним у свідомості того, кого обманюють. При зловживанні довірою довіритель не вводиться в оману, він надає повноваження, усвідомлюючи цілі використання останніх, їх обсяг, дії повірника тощо. Повірник (винний) із суб'єктивної сторони приймає надані йому довірителем повноваження для належного їх використання. І лише після цього в повірника виникає умисел, спрямований на вчинення злочину шляхом використання наданих повноважень, і він його скоює шляхом вчинення діяння всупереч інтересам і волі довірителя» [11, 10]. Цілком пого-

джуючись із такою думкою, вважаємо, що наведена дискусія пояснюється глибоко вкоріненим тісним зв'язком між зловживанням, довірою та обманом, які переважно використовуються разом. Особливо цей зв'язок проявляється у випадках такого впливу на людину саме для її експлуатації. Нам не вдалося знайти для прикладу практичних ситуацій, коли експлуатація людини здійснювалася б лише внаслідок зловживання довірою та не була пов'язана з обманом. Адже використані винним повноваження щодо доставлення довірителя в певне місце, його працевлаштування, лікування тощо, переважно отримуються саме шляхом обманного впливу на довіру потерпілого. Проте виключати можливість зловживання довірою без обману не можна. Наприклад, хірург під час оперативного втручання з будь-якою реально наявною лікувальною метою може незаконно видати нирку чи будь-який інший орган, зловживаючи довірою пацієнта, проте не застосовуючи обману. Або, наприклад, особа, яка за згодою іншої особи створила порнографічне відео за її участю без мети збуту чи розповсюдження та маючи повноваження щодо його зберігання, згодом це відео розповсюджує або збуває.

При цьому заволодіння довірою вчиняється лише шляхом ненасильницького психічного впливу, проте подальше використання наданих довірителем повноважень може проявлятися у формі як фізичного, так і психічного впливу. Вчинюваний без згоди особи фізичний вплив може розглядатися як насильницький. З огляду на це зловживання довірою потрібно розглядати як насильницький або ненасильницький фізичний або психічний вплив на людину, котра є предметом злочину, пов'язаний із використанням наданих внаслідок довіри винному повноважень на шкоду довірителю (і третім особам).

Викладене вище дає можливість зробити такі висновки. Обман доцільно розглядати як ненасильницький психічний вплив на людину, яка є предметом злочину, пов'язаний із фальсифікацією її волі умисним введенням в оману або підтриманням уже наявного оманливого уявлен-

ня, вчинений з метою схилити цю особу до певної поведінки. Зловживання довірою слід розглядати як насильницький або ненасильницький фізичний або психічний вплив на людину, котра є предметом злочину, пов'язаний із використанням наданих внаслідок довіри винному по-

вноважень на шкоду довірительві (і третім особам). Обман та зловживання довірою утворюють окремі форми впливу на людину з метою її експлуатації та мають закріплюватись окремо в кожному складі злочину, що передбачає відповідальність за той чи інший вид експлуатації людини.

Список використаних джерел:

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В.И. Даль. – М.: Терра, 1995. – Т. 2. – 784 с.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов; под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1986. – 797 с.
3. Тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eslovník.com>
4. Кригер Г.А. Борьба с хищениями социалистического имущества / Г.А. Кригер. – М.: Юридическая литература, 1965. – 328 с.
5. Жижиленко А.А. Имущественные преступления / А.А. Жижиленко. – Л.: Наука и школа, 1925. – 91 с.
6. Романов С.Ю. Обман как способ преступной деятельности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / С.Ю. Романов. – Х., 1998. – 199 с.
7. Никифоров Б.С. Борьба с мошенническими посягательствами на социалистическую и личную собственность по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М.: Издательство АН СССР, 1952. – 180 с.
8. Бостан С.К. Обман як кримінально каране діяння в римському праві / С.К. Бостан // Держава та регіони. – 2011. – № 2. – С. 5–8. – (Серія «Право»).
9. Провадження № 1-426/8 // Архів Богунського районного суду м. Житомир за 2008 рік.
10. Панов Н.И. Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием / Н.И. Панов – Х.: Вища школа, 1977. – 128 с.
11. Анісімов Г.М. Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину: поняття і кримінально-правове значення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право» / Герман Миколайович Анісімов. – Х., 2003. – 21 с.
12. Романов С.Ю. Обман як спосіб злочинної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / С.Ю. Романов. – Х., 1998. – 21 с.
13. Матишевский П. Преступления против собственности и смежные с ними преступления / П. Матишевский. – К.: Юрінком, 1996. – 240 с.
14. Попов К. Зловживання довірою при шахрайстві: віктимологічний аспект / К. Попов // Підприємство, господарство і право. – 2004. – № 9. – С. 128–132.
15. Павлова Н.В. Обман та зловживання довірою як способи вчинення шахрайства / Н.В. Павлова // Науковий вісник Юридичної академії МВС. – 2004. – № 2 (15). – С. 127–132.
16. Кочои С.М. Ответственность за корыстные преступления против собственности / С.М. Кочои. – М.: Антэя, 2000. – 288 с.
17. Григор'єв О.М. Деякі кримінально-правові та кримінологічні аспекти зловживання довірою при шахрайстві / О.М. Григор'єв // Кримський юридичний вісник. – 2010. – № 1 (8). – Ч. II. – С. 11–14.

Андрій ОРЛЕАН

ОБМАН І ЗЛОВЖИВАННЯ ДОВІРОЮ ЯК ФОРМИ ВПЛИВУ НА ОСОБУ З МЕТОЮ ЇЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ

Проаналізовано наукові погляди щодо проблеми визначення й тлумачення понять обману та зловживання довірою. Наведено проблеми, що виникають у практиці засто-

сування цих понять. Запропоновано авторське визначення понять «обман» та «зловживання довірою».

Ключові слова: обман; зловживання довірою; способи вчинення злочину; форми впливу на людину; кримінально-правове забезпечення охорони людини від експлуатації; кримінальне законодавство у сфері охорони людини від експлуатації.

Андрей ОРЛЕАН

ОБМАН И ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЕ ДОВЕРИЕМ КАК ФОРМЫ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ЧЕЛОВЕКА С ЦЕЛЬЮ ЕГО ЭКСПЛУАТАЦИИ

Проанализированы научные взгляды на проблему определения и толкования понятий обмана и злоупотребления доверием. Подняты проблемы, возникающие в практике применения этих понятий. Сформулировано авторское определение понятий «обман» и «злоупотребление доверием».

Ключевые слова: обман; злоупотребление доверием; способы совершения преступления; формы влияния на человека; уголовно-правовое обеспечение охраны человека от эксплуатации; уголовное законодательство в сфере охраны человека от эксплуатации.

Andriy ORLEAN

FRAUD AND BETRAYAL OF TRUST AS A FORM OF INFLUENCE ON A PERSON FOR THE PURPOSE OF HIS EXPLOITATION

The paper analyzes scientific views concerning the problems of concept's interpretation, namely fraud and the betrayal of trust. There are shown the problems arising from the practice of usage of these concepts. The author's definition of the concept of fraud and betrayal of trust are proposed.

Keywords: fraud; betrayal of trust; the methods of committing a crime; forms of influence on a person; criminal protection against person's exploitation; criminal legislation in the protection against person's exploitation.

